

10.500
600

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI /189

ENDÜLÜS'TEN İSPANYA'YA

ANKARA 1996

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad. Bayındır Sk. No: 55 • Kızılay/ANKARA
Tel: (312) 418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex: 43 433 tdvk tr. • Fax: (312) 417 00 09

Yayın No: 189
Sempozyumlar-Paneller: 10

ISBN 975-389-200-4
96.06.Y.0005.189

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

İlk İslâm fetihlerinin son halkasını, 711-714 yılları arasında gerçekleştirilen İspanya'nın fethi teşkil eder. Müslümanlar, bu yeni ülke için İspanya yerine hep Endülüs⁽¹⁾ adını kullandılar. İslâm'ın Endülüs'teki siyasi varlığı, 1492 senesine kadar tam 781 sene, bir başka ifadeyle yaklaşık sekiz asır sürdü.

Bu sekiz asrın siyasi tarih açısından, iktidarı elinde bulunduranlar esas alınarak aşağıdaki şekilde beş ana bölümde ayrılarak incelenmesi, adet haline gelmiştir:

I- Valiler Dönemi (714-756): Bu dönemde Endülüs, önce doğudaki Emevîlere, bilâhare ise Abbasîlere bağlı bir vilayettir. Dolayısıyla merkezî idare adına valiler tarafından idare edilmektedir.

II- Endülüs Emevîleri Dönemi (756-1031): Bu dönemde, 750 senesinde Abbasîlerin iktidardan indirdikleri Emevîler, 757 senesinde Endülüs'ün hakimiyetini ele geçirerek, doğuda yıkılan saltanatlarını batıda yeniden diriltme imkanı bulmuşlar ve 1031 senesine kadar tam 275 yıl süreyle Endülüs'ün kaderini ellerinde tutmuşlardır.

III- Mulûku't-Tavaif veya Küçük Sultanlıklar Dönemi (1031-1090): Bu dönemde, Endülüs'ün daha önce Emevî hanedanı tarafından muhafaza edilen siyasi birliği dağılmış, ülkenin hemen her şehri bağımsızlığını ilân etmiştir.

(1) "Endülüs" (Arp. el-Endelus) isminin menşei konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Mamafih, bu ismin Kuzey Afrika'ya geçişlerinden önce İspanya'nın *Ba-etica* (Bética) bölgesinde hüküm süren *Vandallar* (Vandals/Vandalus)'ın kendilerine nisbetle bu bölgeye verdikleri -ya da verilen- "*Vandalucia*" adından neşet etmiş olabileceği, en fazla kabul gören görüştür. Bkz. E. Lévi-Provençal, *España musulmana*, Madrid 1987, IV, 45; A. Tahir Mekki, *Dırasât Endelusiyye*, Kahire 1980, s. 5-34. Bazı müslüman coğrafyacılar göre ise, "Endülüs" ismi, Nuh tufanından sonra İspanya'ya yerleşen "*Endeliş*" kavminden gelmektedir. Bkz. el-Bekri, *el-Mesâlik*, Beyrut 1968, s. 57-73; el-Hımyeri, *er-Ravd*, Kahire t.y. s. 10. Bu bilgiyi tarihi gerçeklerle bağdaştırmak mümkün değildir. Dolayısıyla hayal mahsulü olması kuvvetle muhtemeldir.

IV- Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi (1090-1227): Bu dönemde Endülüs, Kuzey Afrika'da bir biri adına kurulan iki güçlü imparatorluktan önce Murabıtlara sonra da Muvahhidlere bağlı bir vilayet durumuna düşmüştür.

V- Gırnata Sultanlığı veya Nasriler Dönemi (1231-1492): Bu dönemde Endülüs'te müslümanların elinde sadece Gırnata ve civarı kalmıştır. Dolayısıyla Endülüs denilince, siyasi tarih açısından sadece Gırnata akla gelmektedir.

Alışılan bu taksimin yanında, Endülüs tarihini bir de İslâm hakimiyetinin gücü bakımından bir sınıflandırmaya tabi tutmak istediğimizde, meseleyi şu ana başlıklar altında ortaya koymamız mümkündür:

I- Mutlak Üstünlük Dönemi

II- Savunma ve Yıpranma Dönemi

III- Gerileme ve Yıkılış Dönemi

IV- İmha Dönemi

I- Üstünlük Dönemi: Bu dönem Endülüs'ün fethiyle başlar. Bilindiği gibi 711 senesinde İspanya'ya giden İslâm orduları, 3 sene zarfında bu ülkenin yüzde doksanının fethini tamamlamış⁽²⁾ daha sonraki yıllarda Preneleri aşarak Avrupa'nın fethine koyulmuştur. Nitekim 732 senesine gelindiğinde, İspanya'dan başka Güney Fransa'nın büyük bir bölümü de İslâm hakimiyetin girmiş ve müslümanlar bugünkü Paris'in 100 km. kadar yakınına ulaşmışlardır.

756 senesinde Endülüs Emevî Devleti'nin kurulması, Endülüs'ü Abbasilere bağlı bir uç vilayet olmaktan çıkarıp, siyasi gücü ve çatısı her geçen gün pekişen, X. yüzyıla gelindiğinde bölgesinin en güçlüsü olan bir devlet konumuna kavuşturdu. X. yüzyılda III. Abdurrahman ve II.

(2) Endülüs fâthileri Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad, 714 senesinde Şam'a dönerken Endülüs'te fethedilmemiş topraklar olarak sadece doğudaki Tudmir ile kuzeydeki dağlık Asturias bölgeleri kalmıştı. Musa'nın yerine Endülüs'ün idaresini üstlenen oğlu Abdulaziz'in ilk işi, Tudmir'i zaptetmek oldu (714-5). Bilahere Anbese b. Süheym el-Kelbi'nin valiliği sırasında (102-107/721-725) Asturias bölgesinin fethi için teşebbüste bulunulmuş, ancak bölgenin çok kayalık olması ve fazla bir nüfus barındırmaması gibi sebeplerle bu teşebbüse son verilmiştir. Bir rivayete göre, müslümanlar burasını kuşatma altına aldıklarında üç yüz hristiyan bulunuyordu. Bilahere bunların sayısı otuzu erkek ve onu kadın olmak üzere kırk kişiye düştü. Bunun üzerine müslümanlar: "Hepsi otuz erkek. Artık bunlar bize zarar veremezler" diyerek kuşatmayı kaldırmışlardır. Daha sonra görüleceği üzere, Endülüs'ü zevâle götüren süreci başlatan işte bu otuz kişi olmuştur. Bkz. *Ahbâr Mecmû'a* (nşr. İ. el-Ebyari), Kahire 1981, s. 34. H. es-Süfi, *Tarihu'l-Arab fi'l-Endelus*, Camiatu Karyunus 1980, s. 222.

Hakâm gibi Endülüs'ü sultanların isimleri zikredildiğinde, onların sırf Endülüs müslümanlarının halifeleri oldukları değil, kuzeydeki hristiyan İspanyol krallıklarının ve Kuzey Afrika'daki bazı müslüman Berberi hanelerinin efendileri oldukları da çağrışım yapıyordu. Bu güç ve nüfuzdur ki, kendisini müslümanların birliğini temsil etmek üzere halife ilân eden III. Abdurrahman'ı, kendi sülalesi dışında hiç kimsenin bu unvanı kullanma hak ve gücüne sahip olmadığını söyleyecek kadar ileri götürmüştür⁽³⁾. Onun "hiç kimse" derken hem Abbasi hem de Fatimi halifelerini kastettiği aşikârdır. Endülüs Emevi Devleti'nin sahip olduğu aynı güç ve nüfuzdur ki, Kuzey Afrika'yı şileştirmek için varını yoğunu harcayan Fatimileri Mısır'a kadar sürmüş⁽⁴⁾, Bizans İmparatorlarını, Almanya ve Danimarka hükümdarlarını Kurtuba ile siyasî ilişkiler kurmaya sevketmiştir⁽⁵⁾.

Ne var ki, siyasî gücü, yakaladığı refah seviyesi ve sağladığı medenî gelişmeyle gözleri kamaştıran ve değil yıkılacağına, zayıflayacağına bile kimsenin ihtimal vermediği bu devlet, bir devlet hayatı için göz açıp kapama müddeti kadar kısa sayılabilecek 20 senelik bir sürede aniden çöktü (1031).

II- Savunma Dönemi: 1031 senesindeki çöküşle Endülüs için artık üstünlük dönemi bitmiştir. Zira Emevi Devleti'nin çöküşü neticesinde ülke bir bölünme süreci yaşamıştır. Bu bölünme, İspanya'da daha önce müslümanlar lehine olan güç dengesinin bozulmasına ve Hristiyan İspanya lehine dönmesine sebep olmuştur. Endülüs müslümanları bundan sonra hep ellerinde olanı muhafaza etmekle meşgul oldular. Ne var ki, ilerleyen zaman, onların bunu da beceremeyeceklerini ortaya koydu. Daha II. yüzyılın sonlarında gerçekleşebilecek top yekûn bir hristiyan

(3) Endülüs Emevi hükümdarları M. 919 senesine kadar kendileri için "Emir" sıfatını kullanmışlardır. İlk kez III. Abdurrahman 919 senesinde halifeliğini ilan etmiş, böylece Endülüs Emevi Emirliği, halifelige dönüşmüştür. Halifelik ilanı için bkz. İbn Hayyan, *el-Muktebes-Vnşr*. P. Chalmeta-F. Corriente-M. Subh), Madrid 1979, s. 241 vd.; *Cronica anónima* (nşr. E. Lévi-Provençal-E. G. Gomez), Madrid 1950, s. 78-79.

(4) Fatimiler Devleti, Merkezi Mağrib'de 909 senesinde kuruldu. İlk halifeleri Ebû Ubeydullah el-Mehdi'ye nisbetle "Ubeydiler" olarak da adlandırılmaktadırlar. Şiiilik propagandası temel hedefi olduğu için, bu devlet doğuşundan itibaren yayılmacı bir siyaset takibetmiştir. Bu siyasetin tabî bir sonucu olarak bölge bir Sünnî-Şii çatışmasına sahne olmuştur. O sırada Mağrib'in en güçlü devleti Endülüs Emevileri olduğu için, işaret edilen çatışma esas itibariyle bu iki devlet arasında cereyan etmiştir. Neticede Fatimiler bu mücadelenin mağlup tarafı olmuşlar ve Kuzey Afrika'daki nüfuzlarını kaybederek 971 senesinden itibaren Mısır'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Bkz. Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslami*, İskenderiye t.y., s. 508-548.

(5) Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. A. el-Hajji, *Andalusian Diplomatic Relations with Western Europe During the Umayyad Period*, Beyrut 1930; E. Lévi-Provençal, IV, 352 vd.

işgali, ancak, Kuzey Afrika'dan yardıma gelen, önce Murabıtların sonra da Muvahhidlerin çabalarıyla bir asır daha geciktirilebildi.

III- Gerileme ve Çöküş: Murabıtların ve Muvahhidlerin Endülüs'e geçişleri, az önce de ifade edildiği gibi, hristiyan işgalini geciktirmekle beraber, 1031 senesinde Emevî Devleti'nin çöküşüyle içine düşülen bölünme olgusunu kökünden halledemedi. Bu keyfiyet hristiyan İspanya'yı yeniden harekete geçirdi ve Muvahhidler idaresinin Endülüs'deki gücünü yitirdiği 1227 senesinden 1250 senesine kadar geçen 23 senelik süre zarfında, Kurtuba, İsbiliye, Belensiye, Ceyyan, Tudela, Sarakuşt, Maride, Mursiye gibi İslâm şehirleri bir biri ardına hristiyan egemenliğine geçti. Müslümanların elinde sadece Gırnata ve civarı kaldı. Böylece, bir zamanlar Paris önlerine kadar uzanan İslâm hakimiyetinin Avrupa'daki sınırları, şimdi sadece Gırnata'ya münhasır kalmış oldu. Bu hakimiyet, bütün menfi gelişmelere rağmen 1492 senesine kadar iki buçuk asır daha devam edecektir ancak bunda Gırnata sultanlarının takibettikleri başarılı siyaset yanında, hristiyan İspanya nezdinde Gırnata'nın işgalinin tâlî derecede bir mesele konumuna düşmüş olmasının da rolü bulunduğunu unutmamak lazımdır. Nitekim, birinci derecede önemli meselelerini hallettikten sonra hristiyan İspanya için Gırnata'yı işgal etmek ve bu suretle müslümanların Endülüs'teki siyasi varlıklarına son vermek hiç de zor olmamıştır. Böylece İspanya veya bizim deyişimizle Endülüs, tıpkı 711 senesi öncesinde olduğu gibi tamamen hristiyan hakimiyetine girmiştir.

IV- İmha Dönemi: 1492 senesinde siyasi hakimiyetlerini kaybetmelerine rağmen, Endülüs müslümanlarının büyük çoğunluğu, verilen tahahüdlere güvenip⁽⁶⁾, hristiyan hakimiyetinde de olsa, kendi top-

(6) Tamamı elli altı madde olan Gırnata anlaşmasında can, mal ve din emniyeti hususlarında şu taahhüdler bulunuyordu:

- Son Gırnata sultanı Ebû Abdullah, devlet ricâli ve Gırnata halkı kendi şeriatlerine göre yaşayacaklar, mescidlere ve mescidlerin vakıf gelirlerine müdahale edilmeyecek, örf ve adetlere, şer'i mahkemelere karışılmayacak.
- Bir hristiyanın izinsiz olarak müslümanların ibadet mahallerine girmesine kesinlikle müsaade edilmeyecek,
- Müslümanlar mirası, kendi hukuklarına göre halledecekler, kendi aralarındaki davalara kendi kadıları bakacak,
- Kendi sultanlarına ödediklerinin dışında vergi ödemeyecekler,
- Esir bir müslüman Gırnata'ya sığınırsa, hür sayılacak,
- Kadın yahut erkek bir hristiyan müslüman olursa, onun peşi bırakılacak,
- Bir müslümanla evlenen hristiyan kadın, şayet müslüman olursa eski dinine dönmeye zorlanmayacak,
- Müslüman halk, asla, Hristiyanlığa girmeye zorlanmayacak,
- Aynı haklardan müslümanların komşuları olan yahudiler de yararlanacaklar.

Bu anlaşma metni hakkında bkz. *Nebzetu'l-Asr fî İnkıdâi Devleti Beni Nasr* (nşr. M. R. ed-Dâye), Dimeşk 1984, s. 120 vd.; Garrido Atienza, *Las Capitulaciones para la Entrega de Granada*, Granada 1910; M. A. İnân, *Nihayetu'l-Endelus*, Kahire 1966, s. 244 vd.

raklarında kalmayı tercih ettiler. Ne var ki, işgalin üzerinden daha beş sene bile geçmeden bu müslümanlar, tarihte benzerine ender raslanan bir imha hamlesiyle karşı karşıya kaldılar. Ayrıntılarını zorla hristiyanlaştırma, katliam, engizisyon mahkemeleri ve toplu sürgünlerin oluşturduğu bu hamle, 1609 senesinde tamamlandı. Neticede ne hayatta kalan bir müslüman ne de ayakta kalan bir cami bırakıldı. Kısacası, sekiz asır İspanya'nın kaderinde söz sahibi olan müslümanlar, sanki bu ülkeye hiç ayak basmamışlardı.

Peki, Endülüs nasıl oldu da böyle bir sonla noktalandı? İşte, bu çalışmada esas itibarıyla bu soruya cevap aranmaya gayret edilecektir. Meseleyi bütün yönleriyle ortaya koymak ve tartışmak, takdir edilir ki, böyle mütevazi bir çalışmanın sınırları dışında ek bir incelemeyi gerektirir. Bu çalışmada esas itibarıyla yapılmak istenen iş, Endülüs'ün zevalini sorgularken göze takılan bazı hususların altını çizmektir. Bu hususları başlıca dört başlık altında ele almak mümkündür:

- 1- Asabiye Problemi
- 2- Sistem Tıkanması
- 3- İdeal ve Ufuk Daralması
- 4- "Reconquista"

1- Asabiye Problemi

Umumi bir değerlendirme çerçevesinde konuya yaklaşıldığında görülen odur ki, Endülüs'ün zeval süreci bir çoklarının iddia ettiği ve çoğumuzun zannettiği gibi güçlü Endülüs Emevî Devleti'nin 1031 senesinde yıkılışıyla ya da Muvahhidler hakimiyetinin 1227 senesinde zayıflamasıyla değil, fetih hareketinin hemen sonrasında başlamıştır. Birbiriyle çelişik gibi görünse de Endülüs'ün iniş grafiği çıkış grafiğiyle birlikte harekete geçmiştir. Bir başka ifadeyle, yıkılışa öncülük edecek gelişmeler, kuruluşu tamamlamak için sarfedilen gayretler esnasında yaşamıştır ki, bu gelişmelerden biri müslümanların kendi içlerinde, kendileri yüzünden; diğeri ise kendilerinin bahsettikleri imkanlar sayesinde mağlup hristiyan cephesinde yaşanmıştır. Açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, fetih hareketinin üzerinden henüz bir çeyrek asır bile geçmemişken, 732 senesinden sonra müslüman fatihlerin içinde düşüldükleri asabiye girdabıdır ki, Endülüs için zeval sürecini başlatan ilk ciddi gelişme olmuştur.

Doğrusu asabiye, sırf Endülüs'ü değil ilk dönem İslâm tarihinde İslâm coğrafyasının önemli bir kısmını meşgul eden bir mesele olup,

kökü İslâm öncesi döneme kadar gitmektedir. Bilindiği gibi cahiliye dönemi Araplarının ictimâî bünyeleri bakımından dikkat çeken en önemli yanları, muhtelif kabilelere ayrılmış olmalarıydı. Bu bünyede nihâî bağılılık unsuru kabile asabiyetidir ve bu asabiyet, parçalayıcı bir asabiyettir. Bundan dolayıdır ki, bedevi, kendi kabilesi dışında hiç bir beşeri otoriteye boyun eğmemiş, dolayısıyla “devlet” kavramını idrak edememiştir. Yine bundan dolayıdır ki, Cahiliye dönemi Arapları daha çok “Eyyâm”larıyla, yani kendi aralarında gerçekleşen kabile çatışmalarıyla meşhur olmuşlar⁽⁷⁾ ve Arap yarımadası üzerinde, dünya veya bölge tarihinde hatırı sayılır bir siyasî güç haline gelememişlerdir; oysa beşeri potansiyelleri bunun için fazlasıyla yeterliydi. Bunu başaramadıkları için de Hicaz hariç Arabistan’ın güney ve kuzey bölgeleri, dönemin iki süper gücü olan Bizans ve Sasanilerin nüfuzu altına girmiştir⁽⁸⁾. Sözü edilen parçalayıcı kabilecilik anlayışı yerine kuşatıcı ve kucaklayıcı bir ümmet anlayışını yerleştirmek, Hz. Peygamber’in temel hedeflerinden biri olmuştur⁽⁹⁾. Bu kavram çerçevesinde iman kardeşliği, kan kardeşliğinin önüne geçirilmiştir. Bu yeni İslâmî anlayışın, kök salması sayesinde ki Arap yarımadası, tarihinde ilk kez Hz. Peygamber’in önderliğinde tek bir siyasî çatı altında birleşme imkanına kavuştu. Hz. Peygamber’in vefatından sonra çölden çıkan İslâm orduları, çok kısa bir süre içinde o günün iki süper devletinden biri olan Sasanileri tarih sahnesinden silerken, bir diğeri olan Bizans İmparatorluğunu büyük miktarda toprak kaybına uğrattılar.

Ne var ki İslâm’ın getirdiği ümmet anlayışı Hz. Osman’ın öldürülmesi hadisesiyle, derin bir yara aldı. Kabilevî eğilimler ve kabile asabiyeti yendiden su yüzüne çıktı. Emevîlerin iktidara gelişinden sonra bu eğilimler ve bu eğilimlerin sebep olduğu kabileler arası çatışmalar daha da arttı. Emevîler dönemindeki kabile çatışmalarında kâh kökleri çok eskilere dayanan husumetlerin göstermelik bahanelerle yeniden derleşmesi, kâh devlet hayatında ve idaresinde daha etkin bir yer edinme gayretleri ve kâh da bazı Emevî idarecilerinin siyasî nüfuzlarını pekiştirmek maksadıyla kabileler arasındaki husumetten yararlanma teşebbüsleri veya ganimetten daha fazla pay alma hırsı gibi siyasî, ictimâî ve iktisadî amillerin rolü bulunuyordu⁽¹⁰⁾. Asıl önemli olan husus, bu

(7) İhsan en-Nass, *el-Asabiyyetu'l-Kabiliyye*, Beyrut 1964, s. 139-169.

(8) Abdulaziz ed-Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi* (Türkçe trc. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s. 76-77; en-Nass, 173-179.

(9) Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (türkçe trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980, s. 281.

(10) en-Nass, 251-267.

kabile çatışmalarının muayyen bir bölgeyle sınırlı kalmayıp, Arap kabilelerinin yerleştiği Irak, Horasan, Kuzey Afrika gibi o günkü İslâm coğrafyasının hemen her tarafına yayılmış olmasıydı.

Öte taraftan Emevîlerin idarî tasarruflarında ve sosyal münasebetlerinde, İslâm'ın musâvât (eşitlik) anlayışını bir tarafa bırakıp Arapları öne geçiren, yani “Arapçılık” görüntüsü veren bir politika izlemeleri, İslâm coğrafyasını bu sefer de Araplarla Arap olmayan müslümanlar (mevâli) arasındaki çatışmalara sahne yaptı. Böylece kabile asabiyetine kavim asabiyeti de eklenmiş oldu. Bu asabiyetin neticeleri Orta Asya'da Türk-Arap; Horasan'da Fars-Arap, Kuzey Afrika'da ise Berberi-Arap çatışması şeklinde tezahür etti. İslâm coğrafyasında görülen bu kabile ve kavim asabiyeti ve bu asabiyetten kaynaklanan çatışmalardan Endülüs de nasibini aldı⁽¹¹⁾.

Bilindiği gibi Endülüs'ün fethini gerçekleştiren İslâm ordusu, Araplar ve Berberilerden oluşuyordu. 711-714 seneleri arasında İspanya'yı, 732 senesine kadar ise Güney Fransa'yı İslâm hakimiyetine katan bu ordu, 732 senesinde Fransa'da Puatiye (Poitiers/Balatu's-Şuhedâ) savaşında Franklara mağlup olduktan sonra, artık dışa değil içe dönük bir mücadeleye sürecine girdi. Zira, Emevîlerin mevâli siyasetinin temel bir sonucu olarak Kuzey Afrika'da Berberîlerin 741 senesinde Araplara karşı topyekun isyan etmesi⁽¹²⁾, çok geçmeden Endülüs'e de sıçradı. Ülkenin idaresini ellerine geçirmeyi hedefleyen Endülüs Berberîleri, Arapların yerleştikleri merkezlere karşı harekete geçtiler, Hareket kısa zamanda bir Arap katliamına dönüştü. Araplar bu soykırımdan ancak Kuzey Afrika'dan Endülüs'e sığınan 10-12 bin kişilik Suriyeli askerlerin⁽¹³⁾ yardımları sayesinde kurtuldular. Hemen akabinde bu sefer de Araplar, Berberîlere karşı bir soykırım başlattılar. Bu gelişmenin bir sonucu olarak Berberîlerin özellikle de İspanya'nın kuzeyine yerleşenleri, kabileler halinde Kuzey Afrika'ya göç ettiler⁽¹⁴⁾.

(11) Muhammed Şa'bân, *Sadru'l-İslâm ve'd-Devletu'l-Emeviyye*, Beyrut 1983, s. 169-170; ed-Dûri, 116.

(12) Kuzey Afrika'daki Berberi ayaklanmaları hakkında bkz. *Ahbâr Mecmû'a*, s. 34 vd.; Huseyn Mu'nis, *Fecru'l-Endelus*, Riyad 1985, s. 156-195; Mahmud İsmail, *Kadâyâ fi't-Tarihi'l-İslâmî*, ed-Daru'l-Beydâ 1981, s. 92-149.

(13) Bin kişisini Mevâlinin teşkil ettiği bu askerler, kaynaklarımızda genellikle “Şamiyyûn” olarak adlandırılmaktadır. Feth esnasında Endülüs'e yerleşenlere ise “Bediyyûn” adı verilmektedir. Bkz. İbnu'l-Kütiyye, *Tarihu İftitahi'l-Endelus* (nşr. İ. el-Ebyarî), Kahire 1982, s. 42-43; *Ahbâr Mecmû'a*, 46-47; İbnu'l-Hatîb, *el-İhâta fî Ahbari Gurnata* (nşr. M. A. İnân), Kahire 1973, I, 100-103.

(14) *Ahbâr Mecmû'a*, 62; Mu'nis, 206.

Berberî isyanının bu şekilde halledilmesinden sonra beklenen, Endülüs'te istikrarın yeniden sağlanıp, fetih hareketlerinin kaldığı yerden devam ettirilmesi idi. Ancak bu sefer Şam'dan gelen Arap askerleri ile daha önce Endülüs'e gelip yerleşmiş olan Araplar -ki bunlara kaynaklarda "*Belediyyûn*" denmektedir- arasında ihtilaf çıktı. Belediyeyyunun "*Artık geldiğiniz yere dönünüz; Endülüs'te kalmanız doğru değildir zira bu topraklar bize bile zor yetiyor*" demeleri üzerine, Suriyeli askerler buna itiraz ettiler iki taraf arasındaki bu ihtilaf, sonunda son derece kanlı çarpışmalara dönüştü. Problem, doğudan gönderilen yeni Endülüs valisi Hüsam b. Dırar el-Kelbî'nin, Suriyelileri gayr-ı müslümlerin ellerindeki bazı topraklara yerleştirmesiyle çözümlendi⁽¹⁵⁾. Fakat, bu problem çözümlendi derken, hemen akabinde Endülüs'deki iki büyük Arap kabile kolu olan Kavşlılarla Yemenliler arasında savaş patlak verdi. Bu savaş esnasında taraflardan birinin diğerinden ele geçirdiği esirleri müzâyede değil "*münâkaşa*" (Açık indirme) usûlüyle satışa arzettiğini, meselâ esirlerden birini bir oğlak, bir diğerini ise bir köpek karşılığında sattığını söylemek, aradaki husûmetin boyutu hakkında bir fikir vermeye yeterli olsa gerektir⁽¹⁶⁾.

756 senesinde Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşuna kadar aralıklarla on yıldan daha fazla süren bu asabiye savaşları, Endülüs müslümanlarını kelimenin tam anlamıyla bir kaosa sürükledi. Bu kaosun içerdeki bedeli çok sayıda can ve mal kaybıydı. Fakat dışarıdaki bedeli çok daha ağırdı ve Endülüs'ün geleceği açısından asıl önemli olan da işin bu tarafıydı. Zira bu savaşlar sebebiyledir ki, İspanya'nın kuzey batısındaki dağlık Asturias bölgesine tutunmuş olan ve sayılarının üç bini hatta üçyüzü aşmadığı rivayet edilen çok küçük bir hristiyan gücü, bu bölgedeki Berberîlerin Kuzey Afrika'ya göçmelerini fırsat bilerek yeniden toparlandılar ve nüfuz alanlarını gittikçe genişleterek 750 senesinde bağımsız *Asturias Krallığı*'nı kurdular. İlerleyen zaman içerisinde bunu Navar Krallığı ve Barselona Kontluğu'nun kuruluşu izledi⁽¹⁷⁾. Ayrıca güney Fransa Frankların hakimiyetine girdi. Böylece müslümanlar, 711-732 seneleri arasında gerçekleştirdikleri fetihlerle elde ettikleri toprakların yarısına yakını kaybettiler. Yine böylece 711-714 seneleri

(15) Belediyeyyûn-Şamiyyûn ihtilafları hakkında bkz. İbnu'l-Kütiyye, 41-43; *Ahbâr Mecmû'a*, 44 vd.; el-Makkari, *Neşhu't-Tib* (nşr. M. Abdulhamid), Kahire 1949, IV, 17 vd.; es-Sûfi, I, 260 vd.; Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelus*, Kahire 1969, I/1, 124-128.

(16) *Ahbâr Mecmû'a*, 48.

(17) Bkz. Emilio Mitre, *La España Medieval*, Madrid 1984, s. 99-105; Lévi-Provençal, IV, 42-44, 76-77, 114-119; Abdulaziz Salim, *Tarihü'l-Muslîmin ve Asâirihim fi'l-Endelus*, İskenderiye t.y.; s. 168 vd.;

arasında tamamen müslümanların hakimiyetine giren İspanya, yani Endülüs, kuzeyi hristiyanların, güneyi ise müslümanların ege-menliğinde olmak üzere ikiye bölündü. Bundan sonra iki taraf arasında tam sekiz asır sürecek ve neticede müslümanların hezimetleriyle ka-panacak bir mücadele süreci başlamış oldu.

Endülüs'ü kaosa iten ve İspanya'nın yerli halkının karışmadığı, yani fatihlerin kendi aralarında cereyan eden bu hesaplaşma ancak Doğu'da 750 senesinde iktidardan düşürülen Emevîlerin 657 senesinde bu sefer Endülüs'te iktidarlarını yeniden ihya etmeleriyle, tamamen sön-dürülmediyse de önemli ölçüde geriletildi. Endülüs Emevî Devleti'nin yaptığı ilk iş, düzenli bir ordu kurmak oldu. Bu ordu esas itibariyle Araplara dayandı, ancak bir denge unsuru olması için Arap ol-mayanlardan (Berberiler, Sakâlibe) da birlikler teşkil edildi. Öte taraftan kuzeyde yeni kurulan hristiyan İspanyol krallıklarının Endülüs aleyhine genişlemelerini engellemek için iyi bir sınır müdafaa sistemi oluş-turuldu⁽¹⁸⁾.

İçe ve dışa dönük bu düzenlemelerle Endülüs kısmi bir istikrara ka-vuştu. Dışarıda her sene düzenlenen askerî seferlerle hristiyan kesimi yıpratılmaya çalışıldı. İçeride imar ve ıslâh faaliyetlerine girildi⁽¹⁹⁾. Bu arada İspanya'nın yerli halkı arasında oldukça hızlı sayılabilecek bir İslâmlaşma amaliyesi başladı, öyle ki kanunların sunduğu malumatı yanlış değerlendirmiyorsak, İslâm hakimiyeti altında kalan ve sayıları yaklaşık 4 milyon olarak tahmin edilen hristiyan İspanyolların yarısından fazlası müslüman oldu. Kaynaklarımızda bu yeni müslümanlar için daha çok “Muvelledûn” ismi kullanılmaktadır. Sözü edilen İslâmlaşma ha-reketi, Endülüs'te İslâmın ve İslâm hakimiyetinin pekişmesi açısından önemli bir gelişmeydi; ne var ki, bu gelişme beraberinde en az o kadar önemli yeni bir gelişmeyi de beraberinde getiriyordu. Arap-Muvelledun çatışması⁽²⁰⁾...

Endülüs Emevîleri Emirlik döneminde (756-929), Doğu Emevîleri kadar olmasa da yine de devlet hayatında tercihlerini genellikle Arap-lardan yana yaptılar. Ordu esas itibariyle Araplardan teşekkül ediyordu.

(18) Ahmed Bedr, *Dirâsât fî Tarihi'l-Endelus*, Dimeşk 1969, s. 104-105; Salim, 206 vd.

(19) Kurtuba, İşbiliye, İlbire, Tuleytula, Sarakusta gibi şehirlerde çok sayıda dinî ve sivil mimarî eserlerinin inşası, Romalılar döneminden kalma harap haldeki köprülerin tamir edilmesi, maden ocaklarının işler hale getirilmesi, zirai alanda Doğu'dan ge-tirilen portakal, pirinç, şeker kamışı gibi yeni ürün türlerinin üretiminin yapılmasına başlanması, bu meyanda zikredilebilir. Bkz. Bedr, 148 vd.; Salim, 206-209, 228 vd.

(20) Endülüs'te İslâm dininin yayılışı, Muvelledûn zümresinin zuhuru, bu zümrenin siyasi hareketleri ve Araplarla olan çatışmaları hakkında bkz. Mehmet Özdemir, “Endülüs'te Muvelledûn hareketleri”, Basılmamış Doktora tezi, Ankara 1989.

Emirlerin hâssaları (bürokratları) çoğunlukla Araplardı. Öte taraftan muhtelif bölgelere yerleştirilen Araplar da kabilevî kimliklerini olduğu gibi muhafaza ettiklerinden, yerli halkla hemen kaynaşmadılar. Üstelik onlara, kendileri gibi müslüman olmalarına rağmen, deyim yerindeyse tepeden baktılar⁽²¹⁾.

Arap idareciler ve Arap kabileleriyle yerli müslümanlar arasında görülen bu farklılıklara, bazı iktisadî sıkıntılar da eklenince, Endülüs Emevî Devleti, IX. yüzyılın ikinci yarısının son çeyreğinde, bir öncekine göre daha sarsıcı ve daha uzun vadeli yeni bir etnik çatışmalar dönemine girdi. Ülkenin değişik bölgelerinde çoğu müvelled asıllı mahalli aristokrasiler⁽²²⁾, Kurtuba'ya kafa tutmaya, bu bağlamda devlete vergi vermemeye, dahası kendi iradelerini ve ordularını oluşturmaya yöneldiler. Bu durumda Emevî hükümdarının nüfuzu Kurtuba dışına taşmaz oldu. Devlet hazinesi boşaldı⁽²³⁾. Dışarıda hristiyan İspanyol krallıkları (Asturias Krallığı, Navar Krallığı, Barselona Kontluğu) siyasi varlıklarını iyice pekiştirdiler ayrıca dahili mücadeleler yüzünden Endülüs sınırlarının muhafazasız kalması üzerine, Endülüs'ün sınır şehirlerini taciz etmeye başladılar; keza bazı müvelled isyancıları açıkça himaye etmek ve desteklemek suretiyle Endülüs'ün iç işlerine müdahale eder hale geldiler⁽²⁴⁾.

Emevî idaresi, kuruluşundan yüz sene sonra karşılaştığı ve yaklaşık altmış sene süren bu kriz dönemini, ancak III. Abdurrahman (912-961) gibi dâhî bir hükümdarın uygulamaya koyduğu ve oğlu II. Hakem (961-976) tarafından da aynen devam ettirilen (*Güçlü idare + Güçlü ordu + Kaynaşmış toplum*) formülüyle aşabildi. Bu formül çerçevesinde, öncelikle merkezî idareye çeki düzen verildi. Bir başka deyişle merkezî idare güçlendirildi; merkezi idarenin yetkilerini en iyi şekilde kullanabilmesi için güçlü bir orduya ihtiyacı vardı ki, ikinci olarak da, asabiye faktöründen uzak, Araplardan daha çok Sakâlibe'ye dayanan yeni

(21) Arap şairlere bakılacak olursa, onlar, yani Müvelledler, müslüman da olsa netice itibariyle "köle çocukları"ydılar. Dolayısıyla "kökleri Yemen krallarına dayanan soylu Araplar"la aynı seviyede olamazlardı. Nitekim bir Arap şair Müvelledlere şöyle sesleniyordu:

"Biz (Araplar) ecdadımızdan izzet ve şeref devraldık,
Ey köle çocukları! Sizin devraldığınız miras ise zillettir."

Bkz. İbn Hayyan, *el-Muktebes-III* (nşr. M. Antuna), Paris 1937, s. 66.

(22) Bu mahalli aristokrasilere misal olarak İşbiliye'de Benû Haldun ve Benû Haccac, Sarakusta'da Benû Tucib (Arap); Veşka ve Laride'de Benû Kasi, Benû Tavis, Maride'de Benû Mervan, Ronda'da Benû Hafsun (Müvelled); Santaver'de Benû Zinnûn (Berberi) zikredilebilir. Bkz. İbn Hayyan, III, 9 vd.; Özdemir, II ve III. Bölümler.

(23) en-Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb* (nşr. M. Ebû Dayf), ed-Daru'l-Beydâ t.y., s. 113.

(24) İbn Hayyan, *el-Muktebes-II* (nşr. M. A. Mekki), Beyrut 1973, s. 383-396; A. Bleye, *Manuel de Historia de España*, s. 479-480.

bir ordu vücuda getirildi⁽²⁵⁾. Pek tabii, bu yeni düzenlemeyle Arapların ordudaki imtiyazlarına ağır bir darbe indirilmiş oluyordu. Bahis konusu formülün üçüncü şikkını, yani “*kaynaşmış toplum*”u oluşturmak için ise yine asabiye kavramının ikinci plâna itildiği bir “*ümme*” politikası izlendi. İslâmiyet birleştirici ana öğe olarak kullanıldı. Mezralarda, uzak kalelerde yaşayan halk daha büyük yerleşim alanlarında ve birlikte yaşamaya teşvik edildi⁽²⁶⁾. Bu tedbirlerin bir neticesi olarak toplumu oluşturan değişik etnik unsurlar özellikle de Araplar ve Berberiler, etnik veya kabilevî çatışmalara dalmak bir tarafa, mensup oldukları kabilelerin isimlerini bile unuttur ve kabilelerine değil, doğdukları şehirlere nisbetle anılır oldular⁽²⁷⁾. Kısacası gidiş, bir “*Endülüslüler toplumu*” nun oluşması istikâmetindeydi ve oldukça da sağlıklıydı. Öte taraftan ülkenin iktisadî seviyesi ve siyasî gücü de doruktaydı. Bundan dolayıdır ki, Endülüs Emevî Devleti, Batı’nın tartışmasız en güçlüsü haline gelmişti.

2- Sistemin Tıkanması

Devletin ulaştığı bu seviyenin korunabilmesi için, III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem tarafından canlandırılan güçlü devlet, güçlü hükümdar imajının zedelenmemesi gerekirdi. Bunun için bu hükümdarlardan sonra tahta oturacak hükümdarlar da en az onlar kadar dirayetli olmalıydılar. II. Hakem, 976 senesinde ölüp de yerine kimin geçeceği bahis konusu olunca, devlet erkanından bir kısmı aynen böyle düşündüler. Ancak şahsî çıkarlarını devlet çıkarlarının üzerinde tutanlar, ehil bir aday yerine II. Hakem’in hayatta kalan tek oğlu 10 yaşındaki Hişam’ı tahtta oturtmakta bir beis görmediler⁽²⁸⁾. Devletin en üst ve en önemli mevkiinin bir çocuğa hasredilmesi, devletin tepesinde otorite boşluğuna sebep oldu. İşte bu boşlukla birlikte daha önce III. Abdurrahman’ın tatbikata koyduğu *Güçlü iktidar + Güçlü ordu + Kaynaşmış toplum* modeli çok ağır bir darbe yedi; zira, yeni halife ikinci

(25) Latince “*esclave*” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan “*Sakâlîbe*” (tekil: sakleb), “köle” anlamında olup, Endülüs’te İspanya’nın hristiyan kesiminden ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinden yahudi tüccarlar tarafından getirilip satılan köleler için kullanılmıştır. Müslüman idarecilerce satın alınan bu köleler azad edilmelerini ve İslâmlaşmalarını müteakiben idarede ve orduda istihdam edilmişlerdir. Sakalibenin Endülüs’teki yeri ve önemi hakkında bkz. Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *es-Sakalîbe fî İsbanyâ*, Madrid 1952.

(26) İbn Hayyan, V, 215; İbn İzzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Tarihi'l-Mağrib* (nşr. E. Lévi-Provençal-G. S. Colin), Leiden 1951, II, 195 vd.

(27) Lévi-Provençal, IV, 104-105; Salah Halis, *İşbiliyye fî'l-Karni'l-Hâmisî'l-Hicrî*, Beyrut 1965, s. 19-20.

(28) İnan, I/2, 517-519.

Hişam'ın zayıf şahsiyeti, iktidarın fiilen yeni bir Arap ailenin yani Amirlerinin⁽²⁹⁾ eline geçmesine sebep oldu. Babadan oğula haciblik (başvezirlik) makamını ele geçiren bu aile, öyle bir siyaset izledi ki, daha önce Emevî sülalesine bağlı olan idare ve ordu, bu sefer onlara bağlı hale getirildi. İdarede Amiri ailesine rakip olabilecek herkes tasfiye edildi. Orduda Emevî sülalesine bağlı Sakalibe'nin yerine çok sayıda ücretli Berberî askerler yerleştirildi. Böylece tamamen Amirilerin güdümünde yeni bir idare ve yeni bir ordu oluşturuldu. Bu adımların tabîî bir sonucu olarak Emevîlerin, baştaki göstermelik halifenin kendilerinden olması dışında devlet hayatında nüfuzları kalmadı. Bunun neticesi ise kaybettikleri nüfuzlarını geri alabilmek için Amirilere karşı gizli bir muhalefet hareketi başlatmaları oldu. Öyle anlaşıyor ki, Amirilerin Kuzey Afrika'dan getirdikleri yeni Berberî askerlerin kabalıkları, taşkınlıkları ve kısa sürede büyük servete kavuşmuş olmaları gibi sebeplerle Kurtuba halkı da Amirilerden pek hoşnut değillerdi ve bunun için Emevî muhalefetine sempati besliyorlardı.

Amirilerin idareyi ve orduyu güdümlerine aldıktan sonra attıkları en cesur adım, 1008 senesinde "*Halifelik*" makamının da kendilerine ait olduğunu ilân etmeleri oldu. Daha önceki icraatlar neyse ama, bu son teşebbüs Endülüs'te ne halk ne de Emevîler tarafından kesinlikle kabul edilir veya sineye çekilebilir cinsten değildi⁽³⁰⁾. Zira bu, kelimenin tam anlamıyla bir "*darbe*"ydi. O günün dünyasında bu darbe, açıkça devletin adının değişmesi demekti. Ya da bir başka deyişle Endülüs'te Emevî hakimiyetinin resmen sona erdirilmesinden başka bir anlama gelmiyordu. İşte bu durumun farkına varan Emevîler ve Kurtuba halkı, 1008 senesinde Amirilere karşı büyük bir isyan başlattılar. Bu isyanları Amirilerin iktidardan düşürülmesi için yeterli olduysa da, ülkede istikrarın sağlanması mümkün olmadı. Bilakis ülke, kaynaklarda Büyük Fitne (el-Fitnetu'l-Kübrâ) diye tavsif edilen ve yaklaşık yirmi sene süren bir darbeler dönemine girdi⁽³¹⁾. Toplum *Endülüslüler*, *Sakâlibe* ve *Yeni Berberîler* olmak üzere üçe bölündü. Her üç grubun da gayesi Kurtuba'ya hakim olup hilafet tahtını ele geçirmekti; ancak hiç bir grup

(29) Siyasi tarih açısından Endülüs'te 976-1008 yılları arası, baştaki halife Emevî sülalesinden olmasına ramen, "*Amiriler Dönemi*" olarak adlandırılır. Zira bu dönemde devlet, kökü Yemenli Araplara dayanan Amiriler ailesinin eline geçmiştir. Ailenin en meşhur ismi olan hacib İbn Ebi Amir el-Mansur, bilhassa hristiyan krallıklar üzerine düzenlediği başarılı askeri seferleriyle Endülüs tarihinin unutulmazları arasında yerini almıştır. Bkz. İbn İzarî, II, 278-280; İbnu'l-Hatib, *A'mâlu'l-A'lâm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956, s. 43 vd.; İnân, I/2, 517 vd.; Salim, 323-342.

(30) İbn İzarî, III, 40-42; İbnu'l-Hatib, *A'mâl*, 90; İnân, 624.

(31) Dönem hakkında geniş bilgi için bkz. İbn İzarî, III, 40 vd.; İnân, I/2, 622 vd.; Salim, 342 vd.; Lévi-Provençal, IV, 457 vd.

tam anlamıyla buna muvaffak olamadı. Hilafet merkezi olması yüzünden bir zamanlar Batı'nın diplomasi merkezi haline gelen Kurtuba, bu darbeler döneminde yine hilafet merkezi olması yüzünden, bu sefer tarihinin en ağır talan, tahribat ve kıyımına maruz kaldı. Nitekim olayların muasırı meşhur âlim İbn Hazm el-Endelusi, bu tahribat karşısındaki hissiyatını şöyle dile getirmektedir:

“Bütün izlerinin silinip yok olduğunu, bilinen yerlerinin gizlendiğini ve zamanın orayı değiştirdiğini gördüm. Şimdi orası bayındır ve insanlarla dolu bir yerden boş ve kurak bir çöle dönüşmüştür. Kendilerinden etrafa nimetler yayılan ve keskin kılıçlara benzeyen insanlardan ve arslanlar gibi olan kahramanlardan sonra şimdi orası kurtların sığındığı cinlerin oyun sahası, hayâletlerin yuvası, vahşi hayvanların ve hırsızların gizlendiği bir yer olmuştur (32).”

Sözü edilen darbeler sonucu halk o kadar sinmişti ki, halifelik makamını ele geçirmek için mücadele veren taraflardan birinin ordusunda bulunan gayr-i müslüm askerlerden biri, şehrin en büyük meydanında Hz. Peygamber hakkında hakaret dolu sözler sarfettiği halde, onun bu davranışını sineye çekmekten başka birşey yapılamamıştır⁽³³⁾.

Kısacası, Endülüs Emevî Halifeliği, 1008 senesinden itibaren kelimenin tam anlamıyla tıkanmıştır. Sistem bu tıkanıklığı aşacak bir çözüm üretememiştir. Bağlayıcı olması gereken hilafet makamı, bu özelliğini yitirerek fitne sebebi olmuştur. Bu durumu yakinen müşahade ettikleri içindir ki, Kurtuba eşrafı, 1031 senesinde hilafet makamının ilgasına ve bu makamı uhdesinde taşıyan Emevî sülalesinin Kurtuba'dan sürülmesine karar vermiştir⁽³⁴⁾. Endülüs Emevî Halifeliği'nin yıkılması demek, 275 senedir tek bir devletin çatısı altında yaşamış olan Endüs'ün artık devletsiz kalması demektir. Bu gelişme 1008 senesinden beri devletin tıkanması sebebiyle, merkezi otoritenin kontrolünden uzak kalan mahalli aristokrasiler için bağımsızlık yolunu açtı. Hemen her şehir, hatta çok küçük kaleler bile, dört gözle bu anı beklerlermiş gibi, bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bu devletçiklerin sayıları hakkında farklı rakamlar söylenmekle beraber, yirmiden az değillerdi.

Özetlenecek olursa, Amirilerin Emevîleri bir alternatif hanedan olarak öne çıkmalarıyla ve bu durumun devletin tepesinde kavgaya dö-

(32) İbnu'l-Hatib, *A'mâl*, 106-107.

(33) İbn İzarî, III, 97-98; Ahmed Bedr, *Tarihu'l-Endelus*, Dimeşk 1974, s. 225.

(34) Bedr, *Tarih*, 223; Salim, 363; Lévi-Provençal, IV, 484 vd.

nüşmesiyle başlayan sistemin tıkanıklığı, neticede hem devletin yıkılmasını hem de bölünmesini sağlamıştır.

3- İdeal ve Ufuk Daralması

Az önce de kısmen ifade edildiği gibi, 1031 senesine kadar Endülüs müslümanlarının tek devletleri vardı. Her Endülüslü “benim devletim” dediği zaman, sadece ve sadece bu devleti kastediyordu. Keza, bu devlet, sıradan bir devlet değil, müslümanların birliğinin sembolü olan bir halifelikti. “Devletin sınırları” sorulduğunda, hristiyan hakimiyetinin dışındaki bütün İspanya toprakları gösteriliyordu. “Dış düşman” denilince, ilk akla gelen, kuzeydeki hristiyan İspanyol krallıklarıydı. 1031 senesine kadar Endülüs müslümanlarının veya daha dar anlamda Endülüslü idarecilerin ideali, Endülüs’ün birliğini muhafaza etmektir, ufukları da bu ideale göre daha gelişti, zira onlar başlarını kaldırıp Kurtuba’dan baktıklarında, ufuklarına hristiyan İspanya, Kuzey Afrika hatta Mekke-Medine giriyordu⁽³⁵⁾.

Emevî Halifeliği’nin yıkılması, Endülüs’te çok şeyi temelinden değiştirmiş veya eskisinden farklı bir hale getirmiştir. Bu bağlamda, öncelikle “tek devlet” fikri yok olmuştur. Zira her şehir bağımsız bir şehir devleti olmuştur. Endülüs’ün birliği ve bu birliğin muhafazası gibi bir hedef kalmamış, kimse de böyle bir hedefi gerçekleştirmek peşine düşmemiştir. Her ne kadar ulemadan bazı meşhur simalar -meselâ fakih Ebu’l-Velid el-Bâci, İbn Hazm el-Endelüsi gibi- Endülüs’ün yeniden birliğe dönmesi için çaba sarfettillerse de bu teşebbüsler kimse tarafından ciddiye alınmamıştır⁽³⁶⁾.

Yeni kurulan küçük sultanlıkların (Mulûku’t-Tavâif) temel hedefleri, herşeyden önce kendi sınırlarını muhafaza etmek olmuştur. Bu hedef istikametinde “dış düşman” faktörü de değişmiş ve birbirine sınırdaş olan sultanlıklar, aynı zamanda birbirlerinin düşmanları olmuştur. Mesela, Zinnûnilerle Hüdiler, Zinnûnilerle Cevheriler, Cevherilerle Abbadiler, Abbadilerle Eftasiler, Zirilerle Abbadiler ve Eftasilerle Zinnûniler arasında yaşanan savaşlar bu anlayışın tabii bir sonucuydu. Onlar güçleri kafi geldiğinde dış yardım aramaksızın mücadele etmişler,

(35) Bu ufuk genişliğinden dolayıdır ki, mesela III. Abdurrahman, İslâm aleminin meşru halifesi olarak sadece kendisini görüyordu. Bkz. İbn Hayyan, V, 241 vd.

(36) Mesela ünlü fakih Ebu’l-Velid el-Bâci, birliğin sağlanmasına katkıda bulunmak için belli başlı Endülüs şehirlerini dolaşmış, halka nasihatlerde bulunmuş, müslüman idarecileri bu iş için iknaya çalışmıştır. Ne var ki, bilhassa bu sonuncular, yüzüne karşı onun birliğe dönüş fikirlerini benimsediklerini ifade etmişler, ancak arkasından kendisiyle alay etmişlerdir. Bkz. Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Tarîhu’l-Endelusi*, Kahire 1983, s. 338-339.

ancak dış yardım gerektiğinde hristiyan krallıklara müracaat etmekte tereddüt göstermemişlerdir. Mesela Tuleytula'ya hükmeden Zinnûniler, Sarakusta'ya hükmeden Hudiler karşısında üstünlük sağlamak amacıyla Navar Krallığı'ndan yardım istemiş, yardıma gelen askerler, hasat mevsiminde Hudilerin arazilerini (tarla, çiftlik, bahçe) iki ay süreyle talan ederek geri dönmüşlerdir. Bir sene sonra, bu sefer Hudiler, hristiyan krallıkların desteğini sağlayarak Zinnûnilerin topraklarını yağma ve talan etmişlerdir⁽³⁷⁾.

Bütün bu gelişmeler Endülüs müslümanlarında ideal birliğinin kaybolmasına ve neticede ufuk daralmasına sebep olmuştur. Zira her şehir devleti sultanının mesafesi, ancak kendi hududuyla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla daha uzağı görememişler göremedikleri için de asıl düşman olan hristiyan İspanya'yı gözden kaçırmışlar ve bu suretle asli düşmanlarına Endülüs'te İslâm'ın ve müslümanların kökünü kazımayı hedefleyen *"Reconquista"*yı yeniden başlatma imkanını sunmuşlardır.

4- Reconquista

750 senesinde İspanya'nın kuzey batısında Asturias Krallığı'nın kuruluşundan itibaren, müslümanların Endülüs'ten kovulmaları, hristiyan İspanya'nın bir *"megalo idea"*sı olmuştur. 756 senesinde Emevî Devleti'nin kuruluşu, bu idealin önüne çok ciddi bir engel olarak dikilmiş ise de bu devletin 1031 senesinde yıkılması hristiyan İspanya'da özellikle de Asturias Krallığı'nın genişlemiş şekli olan Kastilya Krallığı'nda müslümanların Endülüs'ten kovulmaları veya kendi ifadeleriyle *"reconquista"* fikrini yeniden şuur altından şuur üstüne çıkarmıştır. Nitekim reconquista fikrine canlılık kazandıran Endülüs'teki değişimi göstermesi bakımından bu dönemde yani mulûku't-tavâif döneminde Kurtuba'ya gelen bir hristiyan komutanın müslümanları, kastederek söylediği şu sözler, dikkat çekicidir.

"Biz cesaretin, dindarlığın ve hakkın hep Kurtuba halkı (aslın da Endülüslüleri kastediyor) ile birlikte olduğunu zannederdik. Oysa ne görelim. Ne dinleri ne cesaretleri ne de akıllı önderleri var. Onların kaydettikleri gelişme ve zaferler aslında geçmiş hükümdarları sayesindeymiş. Ne zamanki bu hükümdarlar gittiler, Endülüslülerin gerçek yüzleri ortaya çıktı⁽³⁸⁾."

Endülüslü ünlü tarihçi İbn Hayyan'ın hristiyan tecavüzlerine karşı sınırları korumakla mükellef bulunan müslüman askerler hakkında

(37) İbn İzarî, III, 278.

(38) İbn İzarî, III, 90.

yaptığı şu tenkidler, hristiyan komutanın yukarıdaki sözlerinde hiç te mübalağa etmediğini göstermektedir.

“Allah, hudutlarda bulunan müslüman askerlere düşman korkusunu öyle musallat etti ki, bunlardan birisi herhangi bir yerde bir hristiyanla karşılaşsa Allah’tan utanmadan sırtını döner ve kaçardı. Allah’ın düşmanları müslümanların bu davranışlarını çok sık gördükleri için alıştılar⁽³⁹⁾.”

Endülüs müslümanlarının içine düşdükleri bu acziyeti iyi kavradığı içindir ki, Kastilya kralı VI. Alfonsa, kendisine gelen bir Endülüs heyetine reconquista fikrini açıkça dile getirmekten çekinmemiş ve aynen şunları söylemiştir.

“Biz sizden bir zamanlar bizim olduğu halde elimizden aldığınız topraklarımızı istiyoruz. Orada oturacağınız kadar oturdunuz... Artık geldiğiniz yere (K. Afrika’ya) dönün ve yurdumuzu bize bırakın. Bugünden sonra sizin bizimle birlikte kalmanızın bir faydası yok⁽⁴⁰⁾.”

Reconquista fikrinin birbirini tamamlayan iki yönü bulunuyordu. Birisi siyasî-askeri yön ki, bununla Endülüs'te veya kendi deyişleriyle İspanya'da İslâm hakimiyetine son verilecekti. Diğerisi ise dini yöndür ki, bununla da İslâm'ın cemaat potansiyelinin eritilmesi ya da tasfiye edilmesi hedefleniyordu. Mamafih, gerek Endülüs müslümanlarının gerekse İslâm aleminin aşırı tepkisine maruz kalmamak için bu fikrin tatbikinde tedriciliğe dayalı bir strateji izlendi. Bu strateji çerçevesinde önce Endülüs'te yeni kurulan taife sultanlıklarının kendi aralarındaki savaşlar olabildiğince tahrik edildi. Bundan maksat, hem bu sultanlıkların azamî ölçüde can ve mal kaybına uğratılmalarını hem de hristiyan İspanya'nın yardımını talep eder hale gelmelerini sağlamaktı. Nitekim Zinnûniler ile Hûdiler, Eftasilerle Zinnûniler ve Abbadilerle Ziriler arasında yaşanan savaşlar, üzerinde durulan konunun açık şahidleridir. Straejinin bundan sonraki adımı ise, sözü edilen müslüman sultanlıkları haraca bağlamak oldu. Müslüman sultanlıkların ödedikleri bu haraç vergileri hristiyan İspanya için çok önemli bir gelir kaynağıydı; müslümanların kendileri açısından ise, ekonomilerini çökertecek ve dahili istikrarı sarsacak kadar ağırdı. Zira zikredilen sultanlıklar, bu vergileri karşılamak için ya birbirlerine saldırıyorlar ya da halkın vergi yükünü arttırıyorlardı. Bu durum ise, halkı, başlarındaki “zalim sultan”ın tasallutundan kurtuluş için isyana sevk ediyordu.

(39) İbn İzarî, III, 280.

(40) Ahmed Bedr, *Tarihu'l-Endelus*, Dimeşk 1983, s. 188.

Stratejinin üçüncü adımını, kendiliğinden teslim olmaya hazır hale gelmiş şehirlerin kuşatılıp istila edilmesi teşkil ediyordu. Bu son adımın tatbiki için, ilk hedef Endülüs'ün ikinci büyük şehri ve strajik önemi son derece fazla olan Tuleytula şehri olmuş ve bu şehir maalesef o günkü Zinnüni sultanı el-Kadir'in de desteğiyle 1085 senesinde bir daha dönmek üzere hristiyan hakimiyetine geçmiştir⁽⁴¹⁾.

Tuleytula'nın kaybedilişiyedir ki, Endülüslü küçük sultanlıklar hristiyan İspanya'nın gerçek niyetini hisseder oldular. Zira Tuleytula'nın kaybı demek, Endülüs'te dengenin hristiyan İspanya lehine bozulmuş olması demekti⁽⁴²⁾. Bunu hissettikleri ve hristiyan İspanya karşısında direnemeyecek kadar yıprandıkları için de, kendi güvenliklerini önce Murabıtlara sonra da Muvahhidlere havale ettiler⁽⁴³⁾.

Murabıtlar ve Muvahhidler, her ne kadar, bir asrı aşkın bir süre Tuleytula dışındaki Endülüs topraklarını muhafazaya muvaffak oldularsa da, Endülüs'ün bölünmüşlüğüne bir çare bulamadılar⁽⁴⁴⁾. Nitekim 1227 senesinde Muvahhidler'in kontrollerini kaybetmeleri üzerine, Endülüs yeniden eski parçalanmış haliyle gün ışığına çıktı. Bu esnada Kuzey Afrika da bir bölünme süreci yaşıyordu. Dolayısıyla Endülüslülerin "Bizi himaye edin" diyebilecekleri ciddi bir müslüman siyasî güç yani devlet

(41) Kastilya kralı VI. Alfonso, reconquistanın dayandığı temel stratejiyi şöyle ifade etmektedir: "...Uyulması doğru olan görüş, müslüman idarecilerin önce birbirlerine düşürülmeleri, sonra ellerinden mallarının alınması ve bu suretle zayıflatılmalarıdır. Bundan sonra, zayıflayan düşman kendiliğinden teslim olacaktır. Tuleytula'da olan budur..." Bkz. Emir Abdullah, *et-Tıbyân* (E. Lévi-Provençal), Kahire 1955, s. 73.

(42) Tuleytula, stratejik açıdan son derece önemli bir şehirdir. Hristiyanlara karşı oluşturulan "suğûr" sisteminde yer alan üç askeri merkezden biri idi. Öte taraftan, Endülüs'ün ikinci büyük şehri olma özelliğini de taşıyordu. Bundan dolayıdır ki, VI. Alfonso, Tuleytula'yı istila ettiğinde, İbnu'l-Kertebus'un ifadesiyle "son derece kibirli, Endülüs'ün kaderini eline geçirdiğine kani olmuştur. Nitekim, hemen akabinde düzenlediği seferlerle Tuleytula civarındaki seksen kadar kale ya da yerleşim merkezini ele geçirmiştir." Bkz. İbnu'l-Kertebus, *Kitabu'l-İktifâ fî Tarihi'l-Hulefâ* (nşr. A. M. el-Abbâdî), Madrid 1965, s. 87. Tuleytula hakkında bkz. Abdulmecid Na'nâi, *el-İslâm fî Tuleytula*, Beyrut 1987 (?).

(43) Özellikle Murabıtların Endülüs'e geçişlerinde Endülüslü fukahânın ayrı bir ağırlığı olduğuna işaret etmeden geçmemek lazımdır. Nitekim, Tuleytula'nın istilasından altı sene önce fakih Abdurrahman b. Esbat, Endülüslü fukahayı temsilen Murabıtların o günkü sultanı Yusuf b. Taşfîn (1061-1106)'i ziyaret etmiş ve Endülüs'ün içinde bulunduğu tefrikadan söz ederek ondan bu ülkeyi kendi idaresi altına almasını talebmiştir. Bkz. İbnu'l-Hatîb, *el-İhâta*, IV, 350.

(44) Endülüs'te Murabıtlar ve Muvahhidler dönemleri hakkında şu araştırmalara bakılabilir: Muhammed Abdullah İnan, *Asru'l-Murabîtin ve'l-Muvahhidîn fî'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Kahire 1964; Ahmed Bedr, *Tarihu'l-Endelus*, Dimeşk 1983; Meraci Akile, *Kıyâmu Devleti'l-Muvahhidîn*, Bingazi 1971; A. Chejne, *Histori de España Musulmana*, Madrid 1980, s. 69-90; Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Mağrib fî'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye t.y.

yoktu. İşte bu durum, papalığın verdiği destekle⁽⁴⁵⁾ meşhur Haçlı Savaşlarının bir parçası haline gelen reconquista'yı yeniden harekete geçirdi. Reconquista bu sefer o kadar hızlıydı ki, 1326'dan 1250 senesine kadar 14 senelik bir sürede Kurtuba, İşbiliye, Ceyyan, Belensiye, Denia, Şâtibe, el-Garb (Algarbe), Santarem şehirleri ve Balear adaları hristiyan hakimiyetine girdi. Bu şehirlerden bazılarının işgaline, sırf ellerindeki toprakları muhafaza edebilmek maksadıyla bazı müslüman liderlerin de askerleriyle birlikte katkı sağladıklarını belirtmeden geçmemeliyiz⁽⁴⁶⁾.

Bu işgallerden sonra müslümanların ellerinde sadece Gırnata ve civarındaki birkaç şehir kalmıştı. Bir başka ifadeyle bir zamanlar Batı'nın tartışmasız en büyüğü olan Endülüs, şimdi Gırnata'ya hapsedilmişti. Hristiyan İspanya Gırnata'yı da işgale hazırladığı bir sırada, kendi içinde beliren karışıklıklar nedeniyle bu işgali tehir etmek zorunda kaldı, ta ki 1462 senesine kadar. Bu senede dahili problemlerini halletmiş olan hristiyan İspanya reconquista'yı tamamlamak üzere yeniden harekete geçti. Bu esnada top gibi ateşli silahları da kullanan hristiyan orduları, son olarak 1492'de Gırnata'yı istila ederek İspanya'da İslâm'ın siyasi varlığına son vermişlerdir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, 1031 senesinde yıkılan Endülüs Emevî halifeliğinden sonra Endülüs'le hristiyan İspanya arasında yaşanan mücadeleye idealist bir toplumla idealini yitirmiş bir toplumun mücadelesinden ibarettir. Kazanan idealist tarafı ki, bu da Hristiyan İspanya'ydı.

1492 senesinde Gırnata'nın işgaliyle İspanya'da siyasi bakımdan İslâm sona erdiyse de bu ülkede kendilerine yapılan taahhüdlere güvenerek yığınla müslüman kalmıştır. Sözkonusu taahhüdlere bakılacak olursa müslümanlar, canlarını, mallarını, dinlerini, dillerini, örf ve adetlerini muhafaza hakkına sahiptirler⁽⁴⁷⁾.

Müslümanlar arasında bu taahhüdlerin birer aldatmacadan ibaret

(45) Nitekim, 1212 senesinde dönemin papası III. Innocencio'nun Kastilya Krallığı'nın isteği üzerine Fransa'ya temsilcilerini göndererek, bu devletten müslümanlara karşı savaşlarında İspanya hristiyanlarına yardım göndermesini istemiş ; keza Endülüs üzerine tertiplenen haçlı savaşlarına iştirak eden hristiyanların bütün günahlarının bağışlanacağını taahhüd etmiştir. Bkz. İnân, *Asru'l-Murabitîn*, 288-299; Mu'nis, *"Al-'Ikâb"*, Elz (İng), Leiden 1971, III, 1055-1056.

(46) Mesela, 1232 senesinde Gırnata ve civarında istiklâlini ilan eden ilk Nasrî sultanı Muhammed b. Sa'd b. el-Ahmer, Kastilyalıların 1237 senesinde İşbiliye'yi işgaline bir süvari birliği göndermek suretiyle katkıda bulunmuştur. Onu böyle davranmaya iten temel sebep, idaresi altındaki topraklara bir zarar gelmemesini temin etmektir. Bkz. İbn İzâri, III, 381-382; İbn Haldûn, *el-İber*, Bulak 1284 IV, 190; Muhammed Abdullah İnân, *Nihayetu'l-Endelus*, Kahire 1966, s. 42 vd.

(47) Bkz. (6)'no'lu dipnot.

olduğunu farkedenler yok değildi. Nitekim Gırnata'nın teslimi için hazırlanan anlaşma metninin meşhur el-Hamrâ sarayında imzalanması esnasında, devlet ricali arasında ağlaşmaların başlaması üzerine ünlü komutan Musa b. Ebi'l-Gassân'ın şu sözleri oldukça dikkat çekicidir:

“Ağlamayı çocuklara ve kadınlara bırakınız. Biz erkeğiz; kalplerimiz göz yaşı değil kan akıtmak için yaratıldı. Görüyorum ki Gırnata'nın kurtuluşuna dair kimsede umut kalmadı. Fakat onurlu nefisler için hâlâ bir kurtuluş yolu daha vardır ki, o da şerefli bir ölümdür. Geliniz hürriyetlerimizi savunarak ölelim. Bu suretle bizi işgalcinin zincirleri saracağına, toprak anamız bağrına bassın. Cesetlerimizi koyacak kabir bulunamazsa, gök kubbe de yok olmadıya, o örter...”

“Kendinizi aldatmayın. Hristiyanların vaadlerine sadık kalacaklarını da beklemeysin. Ölüm daha az korkulacak bir iştir. Önümüzdeki günlerde evlerimizin yağmalanması, mescidlerimizin kirletilmesi, kadın ve kızlarımızın tecavüze uğraması, vahşet, zorbalık, kırbaçlar, zincirler, zindanlar, diri diri yakılacağınız ateş çukurları sizleri bekliyor. Ölümden korkan zayıf nefisler bunları görecektir. Ben ise, Allah'a yemin ederim ki bunları görmeyeceğim⁽⁴⁸⁾...”

Musa'nın bu sözleri elbetteki bir kehanet değil, fakat düşmanını yakından tanıyan basiret sahibi birinin olabilecekleri iyi tahmin etmesiydi. Maalesef, 1492 senesinden sonra olanlar onu haklı çıkardı. Bu seneye kadar müslümanlara, bilhassa dinleri konusunda, hiç bir müdahalede bulunmayacaklarını taahhüd eden hristiyan idareciler, bu seneden sonra çok kesif bir hristiyanlaştırma hareketi başlattılar. Böylece askerî fetih tamamlanmış, sıra kilisenin istekleri istikametinde müslümanların dinî bakımdan imhalarına gelmişti. İspanyol tarihçi Marmol Carvajal'ın konuyla ilgili şu tesbiti dikkate şayandır:

“Gırnata işgal edilir edilmez kilise çevreleri, kral Ferdinand'tan ısrarla Muhammed'in taifesinin kökünün kazınması için çalışmasını, onlardan İspanya'da kalmak isteyenleri ya hristiyanlığa girmeye ya da İspanya'yı terke zorlamasını istediler. Böyle davranmasının anlaşmayı ihlâl etmek anlamına gelmeyeceğini, ülkenin selâmeti, hristiyanlığın safiyeti için bunun gerekli olduğunu söylediler. Onlara göre, hristiyanlarla müslümanların bir arada yaşamaları kesinlikle mümkün değildi⁽⁴⁹⁾.”

(48) J. A. Condé, *Histori de la Dominacion de los Árabes en Espana*, Madrid 1820-1821, III, 256-257; İnán, *Nihaye*, 255-256.

(49) Luis del Marmol Carvajal, *Historia de Rebelion y Castigo de los Moriscos del Reino de Granada*, Madrid 1797, Libro: 1, Capital: XXII.

Marmol Carvajal'ın bu tesbiti, hristiyanlığın aslı temsilcileri olmaları itibariyle din adamlarının başka dinlerden insanlar hakkında taşıdıkları temel kanaati ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Bu kanaat esas itibariyle hristiyanlık, daha dar anlamda Katolik Hristiyanlık dışında mevcut inançların hiçbirine hayat hakkı tanımamak şeklinde özetlenebilir. Bu kanaate sahip oldukları içindir ki, İspanyol kilisesi 1492'de Endülüs'te İslâm hakimiyeti sona erer ermez kendi dinî safiyetlerini bozduklarını düşündükleri Endülüs müslümanlarına karşı acımasız bir imha hareketi başlatmıştır. Bu hareketin baş marmlarından olan kardinal Ximenez, 1497 senesinde Gırnata'ya giderek önce, mal ve para dağıtmak suretiyle müslümanları hristiyanlığa cezbetmek istemiştir. Ancak, Gırnata müslümanlarının bu teşebbüs karşısındaki tepkileri son derece sert oldu. 1499 ve 1500 senelerinde Gırnata'nın muhtelif bölgelerinde ayaklandılar. Ne var ki, koca bir İspanyol ordusu karşısında bir şehrin ayaklanması ne kadar başarılı olabilirdi. Nitekim 1500 senesi sonunda bu ayaklanma kanlı bir biçimde bastırıldı. Teslim olmayı kabul eden müslümanlara hayatlarının bağışlanabilmesi için tek bir tercih imkanı tanındı: Hristiyanlığa girmek. Bu durumda istemeye istemeye de olsa Gırnatalı müslümanların büyük bir bölümü şeklen hristiyanlığa girdi. Öte taraftan Gırnata'da müslümanların ellerindeki çok değerli Arapça yazmalar toplanarak şehrin en büyük meydanında yakıldılar⁽⁵⁰⁾. Bu arada çok sayıda müslüman kadın ve genç kız ya tecavüze uğradılar veya esir pazarlarında satılığa çıkarıldılar. Gırnatalı bir çiftçi, bizzat şahit olduğu olayları anlatırken şöyle demektedir:

"...Hiç bir halk, Gırnata müslümanları kadar acı göz yaşları dökmemiştir. Ben gördüklerimi anlatıyorum, sözümde mübalağa yok. Daha dün üç yüz müslüman kadın ve kızın esir pazarında satılığa çıkarıldığını gördüm. Kadınlarımız tecavüze uğradılar. Bizzat ben, üç oğlumu ve iki kızımı kaybettim; elimde sadece altı aylık şu ufacık kızcağızım kaldı. Ben mazi için ağlamıyorum; zira mazi geçti, artık geri de dönmeyecek; fakat, bundan sonra göreceğimiz için ağlıyorum. Bu gördüklerimize tahammül edemiyorsak, bundan sonra göreceklerimiz nasıl tahammül edebileceğiz. Bize taahhüdlerde bulunan kral (Ferdinand)ın bizzat kendisi bu taahhüdlerini bozuyorsa, onun yerine oturacaklardan ne bekleyebiliriz⁽⁵¹⁾?"

Gırnatalı bu çiftçi, geleceğe dair endişelerinde hiç te haksız değil, zira, bundan sonraki günler Endülüs müslümanları için daha büyük sı-

(50) İnan, *Nihaye*. 317; C. H. Lea, *The Moriscos of Spain*, London 1901, s. 32; Chejne, 120.

(51) M. A. Ladero Quesada, *Granada (1232-1571)*, Madrid 1969, s. 163.

kıntılara gebeydi. Her hâlükarda beklenen, daha çok göz yaşının akması, daha fazla zulüm ve daha fazla işkenceden başka bir şey değildi. Nitekim 1524 senesinde çıkarılan bir fermanla İspanya'da kalıp ta henüz hristiyanlığa girmemiş olan müslümanlardan ya hristiyan olmaları ya da ülkeyi terketmeleri istendi. Ayrıca, bu iki şıktan birine uymayanların köleleştirilecekleri, henüz dokunulmamış olan mescidlerin tamamının kiliseye çevrilecekleri; Arâpçanın, Arap isimleri kullanmanın, İslâmî kıyafetleri giymenin yasaklanması kararlaştırılmış bulunuyordu⁽⁵²⁾.

Hristiyan İspanya'nın bu yasakların uygulanmasını sağlamak üzere ihdas ettiği en önemli mekanizma, engizisyon mahkemeleriydi. Aslında bu kuruluşlara "mahkeme" yerine kilisenin dünyada kurduğu cehennemnin "azap hücreleri" demek daha doğrudur. Katolik Hristiyanlığın safiyetini korumak maksadıyla ihdas edilen bu azap hücreleri, güya Allah adına sebep olduğu zulümler yüzünden Hristiyanlık ve Ortaçağ Avrupa tarihinin bir yüz karası olarak tarih sayfalarındaki yerini almış bulunmaktadır⁽⁵³⁾.

Endülüs müslümanlarının Osmanlı padişahı II. Bayezid'a gönderdikleri bir kaside vardır ki, bu kaside kilisenin engizisyon mahkemelerini alet olarak kullanmak suretiyle gerçekleştirdiği zulümlerin adeta kelimelerle işlenmiş bir fotoğrafı gibidir. 105 beyitlik bu kasidenin tamamını burada vermek mümkün olmamakla beraber, bir kaç beyitini vermeden de geçmek istemiyoruz:

Büyük bir felakete uğramış esirlerden
size selam,
Ne büyük felakettir o,
Şerefli bir hayattan sonra kır saçları yolunarak koparılan yaşlılardan
size selam,
Daha önce kapalıyken kâfirler önünde açılan yüzlerden
size selam,
Papazın zorla yatağa götürdüğü şerefli genç kızlardan
size selam,
Kendilerine zorla domuz ve haram kokuşmuş etler yedirilen yaşlılardan

(52) İnan, Nihaye, 351-352.

(53) İspanya'daki Engizisyon mahkemeleri, bu mahkemelerin çalışma şekli, müslümanların maruz kaldıkları baskılar ve işkenceler hakkında bkz. İnan, *Nihaye*, 328-330; C. H. Lea, *A History of the Inquisition of Spain*, New York 1906; Adil Saïd Biştavî, *el-Endelesiyûn el-Mevârike*, Kahire 1983; s. 205 vd.; Gerard dufour, *La Inquisition Española*, Barcelona 1986.

size selam,
(Kral) gözümüzü boyadığı anlaşımlara uymadı, bizi,
baskı ve güç kullanarak istemeye istemeye hristiyanlaştırdı
Hiç bir müslümana ne bir kitap ne de bir Kur'an bıraktılar,
Oruç tuttuğu, namaz kıldığı bilinen herkes ateşe atılıyor,
Bizden kiliselerine gitmeyen kişileri papaz feci bir şekilde ce-
zalandırıyor,

Peygamberimize küfretmeyi, iyi ve kötü günlerimizde
onu anmamamızı bize emrettiler

.....

Cahil, kaba, Arap olmayan insanların adlarıyla
adlarımız değiştirildiğinde ne kadar yazık oluyor,
Temiz ve paklıklardan sonra, kafirlerin çöplükleri olmaları
için, duvarlarla çevrilen mescidlere ne kadar yazık.
Ezan yerine, çanlar asılan minarelere yazık,

.....

Köleliştik, ne fidye ile geri alınabilecek esirler,
ne de şehadet getiren müslümanlarız,

.....(54)

Bütün bu baskılar, müslümanların sadece şeklen hris-
tiyanlaşmalarına yetebildi. Gerçekte ise, onlar İslâm'a olan bağlılıklarını
gizlice de olsa devam ettiriyorlardı. Nitekim hristiyanlaştırma fa-
aliyetlerinin başlamasının üzerinden bir asırlık bir süre geçtikten sonra
1601 senesinde piskopos Ribera'nın hazırlayıp kraliyet katına sunduğu
şu rapor da açıkça bunu göstermektedir:

*"...Hristiyanlık, İspanya Krallığı'nın temel direğidir. Fakat, Mo-
riskolar (müslümanlar), bu dine gerektiği gibi sarılmıyorlar; dinî ve-
cibeleri gerektiği gibi yerine getirmiyorlar, domuz eti yemiyor, şarap
içmiyorlar. Gerçek hristiyanlar gibi davranmıyorlar. Bütün bunlar,
onların zayıf imanlı olmalarından değil, bilakis ataları gibi müs-
lûman kalmaya olan azimlerinden, dolayısıyla de hristiyanlığa hiç*

(54) Muhammed Savvâle "Rivaye Endelusiyye'an Sukûti Gırnata":nin belirttiğine göre, bu kasidenin Cezayir Milli Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunuyordu. Ancak bi-
lahare bu nüsha kaybolmuştur. J. T. Mohroe, aynı kasidenin el-Makkarî'nin
Ezhâru'r-Riyâd (Kahire 1939, I, 108-115) isimli eserinde mevcut olduğunu görmüş ve
"A Curious Morisco Appeal to the Ottoman Empire" adı altında Al-Andalus (XXXVI,
1966, s. 281-303) dergisinde İngilizce tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Aynı kaside
Muhammed Abdullah eş-Şerkavî tarafından "Vesika Endelusiyye'an Sukûti Gırnata"
(Kahire t.y.) müstakil olarak neşredilmiş; Keza Azmi Yüksek tarafından J. T. Mon-
roe'nin çalışması esas alınarak "Endülüs'ten II. Bayezid'a yazılan anonim bir şiir"
(Belleten, LII, 205, Aralık 1988, s. 1575-1583) adı altında bir kısa girişle beraber
Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

inanmamış olmalarından kaynaklanıyor. Engizisyon müfettişleri gayet iyi biliyorlar ki, onlar iki veya üç sené hapiste kaldıkları ve bu esnada kendilerine hristiyanlık esasları öğretildiği halde, hapisten çıkarken öğrendiklerinden bir kelime bile hatırlamıyorlar. Kısaca onlar hristiyanlığı bilmiyorlar, çünkü bilmek istemiyorlar⁽⁵⁵⁾.”

Endülüs müslümanları, kilisenin istediği şekil ve ölçüde hristiyanlaşmadıkları dolayısıyla da hristiyanlaştırma siyaseti başarısızlıkla sonuçlandığı içindir ki, İspanyol Krallığı meselenin halli için başka çözüm yolları aramaya başladı. Yeni teklifler ileri sürüldü. Bir teklife göre, müslümanlar belli merkezlerde toplanarak, topluca öldürülmeliydiler. Bir başka teklife göre, gemilere doldurulup denize atılmalıydılar. Bir diğer teklife göre ise, topluca sürgün edilmeliydiler. Neticede sonuncu teklif daha fazla kabüle şayan bulundu ve 1609 senesinde çıkarılan bir kanunla Endülüs müslümanlarının İspanya'dan sürgün edilmeleri kararlaştırıldı. 1609-1614 seneleri arasında gerçekleşen bu sürgünle en az yarım milyon müslüman, sırf başka bir inancın mensubu oldukları için, kendi öz yurtlarında yaşama haklarından mahrum bırakıldılar⁽⁵⁶⁾. Böylece, müslümanların dokuz asırlık Endülüs serüveni de noktalanmış oldu.

Özetle ifade etmek gerekirse,

1- Endülüs müslümanlarının 732 senesinden sonra sürüklendikleri asabiye savaşları, İspanya'yı İslâm'ın mutlak hakimiyetinden çıkararak, kuzeyi hristiyanların güneyi ise müslümanların hakimiyetinde olmak üzere ikiye bölmüş, daha da önemlisi bu ülkeyi iki taraf arasında sekiz asır sürecek bir mücadele zeminine dönüştürmüştür. Bir başka deyişle müslüman fatihler, kendi aralarında mücadeleye dalmakla adeta kendi düşmanlarını kendileri ihdas etmişlerdir.

2- Emevilerin 756 senesinde Endülüs'ü bağımsız bir devlet haline getirerek siyasî birliği sağlamaları, hristiyan ilerlemesine karşı ciddi bir engel teşkil etmiştir. Bu sayede çok erken tarihlerde gerçekleşebilecek bir zevalin önüne geçilmiştir.

3- 976 senesine kadar Endülüs'ün siyasî birliğini başarıyla temin ve temsil eden Emevî hanedanı, bu tarihten itibaren güç ve nüfuzunu yitirmeye başlamış; Amiriler ailesinin rakib bir güç olarak ortaya çıkış, devletin bütün dengelerini alt üst etmiş ve neticede sistemi çözüm üre-

(55) İnan, *Nihaye*, 395.

(56) Lea, 293 vd.; İnan, *Nihaye*, 393 vd.

temez hale getirmiştir. Merkezi idarenin bu acziyeti, neticede mahalli aristokrasilerin güçlenmesine ve ülkenin bölünmesine vesile olmuştur.

4- Emevî halifeliğinin 1031 senesinde yıkılması üzerine, müslümanlar arasında ideal birliği ve ortak yaşama azmi kaybolduğu için, 1031-1090 seneleri arası Endülüs'te siyasî bölünmenin kemikleştiği yıllar olmuştur. Bu bölünme, tıpkı 732 senesi sonrasında olduğu gibi hristiyan İspanya için reconquista fikrini yeniden gündeme getirmiştir. Endülüs'ün tamamının işgalini hedefleyen bu fikir uygulamaya konulurken tedriciliğe dayalı bir strateji takibedilmiştir. Bu strateji çerçevesinde, önce müslümanların kendi aralarındaki ihtilaflar olabildiğince tahrik edilerek zayıf düşmeleri için çalışılmıştır. Bunu, zayıflayan ve kendiliğinden teslim olmaya hazır hale gelen Endülüs şehirlerinin işgali takibetmiştir. Bu süreç, en son 1492'de Gırnata'nın teslim alınmasıyla son bulmuştur.

5- 1492'de Gırnata'nın işgaliyle reconquista'nın askerî hedefi bitmiş, dinî cephesi başlamıştır. Kendisinden başka her hangi bir dinin varlığına tahammül edemeyen İspanyol kilisesi, siyasîler üzerindeki nüfuzunu kullanarak, hristiyan hakimiyetinde kalan Endülüs müslümanlarına karşı hristiyanlaştırma kampanyası başlatmıştır. Engisizyon mahkemeleri, baskı, işkence ve katliam bu kampanyanın ayrılmaz birer parçası olmuştur. Ancak, bütün bunlar, müslümanları dinlerinden koparmak ve kilisenin istediği ölçüde hristiyan yapmak için yeterli olmamıştır. Bu durumda, hristiyan İspanya'yı, bir asırdır tatbik etmekte olduğu imha siyasetinin son adımını atmaya, yani Endülüs müslümanlarını 1609 senesinde İspanya'dan sürmeye sevketmiştir. Böylece, 1492'de yahudiler için kullanılan sürgün mekanizması, bu sefer müslümanlar için harekete geçirilmiş ve bu suretle en az yarım milyon insan, kendi öz yurtlarından kavulmuşlardır.